

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI

DR. GYÖRGY LAJOS

1940.

AZ E. M. E. KIADÁSA KOLOZSVÁR

120. SZ.

A MAGYAR NÁBOB

IRTA:

DR. GYÖRGY LAJOS

KOLOZSVÁR,

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. nyomása

1940.

A magyar nábob.

Anekdota-kutatásaim közben régi folyóiratok rovataiban, élelapok hasábjain s adomáskönyvekben egy rendkívül eredeti magyar anekdotahósszal ismerkedtem meg. Egyénisége s minden tréfája tősgyökeresen magyar, s annyira korjellemző, hogy nevét művelődéstörténünk egyik fejezetének akár a címéül lehetne választani. Összegyűjtöttem tehát a reávonatkozó forrásanyagot és sokféle helyről egybekeresgéltem a nevéhez fűződő, jórészt már feledésbe süppedt anekdotákat. E gyűjteményben föl nem dolgozott irodalomtörténeti vonatkozások is rejtőznek. Ezeknek kifejtése néhány Jókai-regényhős származására derít az eddiginél tisztább és derűsebb világosságot.

I.

Irodalmi élményeink sorában elsőrangú helyet foglal el az öreg *Kárpáthi János* páratlanul eredeti és külön alakja. Még a diákkorra visszanyúló közös emlékeink sorába tartozik furcsa cselekedeteinek és hóbortos viselkedésének nehezen feledhető mozzanatsora. Ki ne emlékeznék arra a pompás jelenetre, amikor kedvenc agarának, cigánybohócának, tányérnyaló poétájának, cifra hajduinak s két pirosposzgás parasztleánynak a társaságában éjtszakának évadján felveri a Török-szakad csárdát, a cigánnyal lenyeleti a sült egeret, majd bohó temetési paródiát rendez muzsikaszó, ének, zene, versrikácsolás, ittas ujjongás s oly pokoli kacaj mellett, aminőt csak képzelni lehet, s végül Abellinó viselkedésén felháborodva, megvásárolja és felgyújtatja a csárdát, hogy elfajzott öccse éjnek idején fedél nélkül maradjon. Máskor pedig Vidra cigányt aranyos ruhába bujtatja s felülteti négylovas díszhintájába, maga pedig fakó szekeren kucorogva hajtat utána, figyelve a komédia hatását. A jámbor népség aztán előbb nagy vívátokat kiált az aranyos ruhának, később pedig észrevéve, hogy abban a cigány döllyfösködik, hangos hahotára fakad. Az ilyesfélék Jancsi urat szörnyen mulattatták.

Az már bizonyos, hogy bolondos vénember volt ez a Kárpáthi János. Olyan dolgokat követett el, hogy megáll az emberi ész. Udvarában szelidített medvék sétálgattak, kutyái számára egész palotát rendezett be, s mondják, hogy velök egy asztalnál étkezett. Kastélyában saját teátrumot tartott, benne a maga komédiásai játszottak, s ha kedve kerekedett, odahozatta a legelső énekesnőket, csak azért, hogy neki parasztnótákat daloljanak. Műélvezete határtalan elismeréssel adózott, de kritikája néha kegyetlen szigorúságra vetemedett. Ha a színész

nem jól tudta szerepét, in facie loci menten lehúzatta, s olyan sort veregett rajta, amilyen csak dukált. Ugyanakkor megkövetelte eseléseitől, hogy gorombán beszéljenek vele, mert az neki jobban tetszett, mint az alázatos hajlongás.

Pénzét bolondokra költötte, betyár pajtásainak, hajduinak és léhütoinek falkájára, s azon, amit elpazarolni nem tudott, megraktalta a mezők darvaival, vagy féktelen kedvében hídat építtetett egyik hegytől a másikig. Tehette, mert vagyona, mint a bolondsága, határtalan volt: hét egész nap mindig a saját jószágain utazhatott a nélkül, hogy leszállt volna a szekérről.

Teljesen reávallott, hogy sajátos ízlése szerint olyan baráti társaságot toborzott maga köré, mint Horhi Miska, ötezer hold szabolcsi földbirtok ura, aki márciusban csak egy szóra átrándult hozzá s augusztus vége még ott találta; mivel pedig otthon meghagyta, hogy hazatértéig aratáshoz, kaszáláshoz ne fogjanak, lábon maradt minden termése. Ez a derék úr kiváltképen ötletességével tündöklött. Megtette például, hogy a legátus evangéliumos könyvét elcsente s helyette egy szakácskönyvet nyomott a markába; a gonosz csíny csak a katedrán derült ki, amikor ige helyett az ecetes uborka receptjének kezdő sorai hangzottak föl. Máskor a kántor ülését beszurkozta, hadd fenekeljen ott meg, az asztal alatt tüzes békákat eregetett szét, szomszédjának poharába ecetet öntött, a konyhában a mákot kicserélte puskaporral, a hajduk puskaportartóit pedig teletöltötte mákkal, mikor aztán salvékat kellett volna adni az érkező uraság elé, egy puská sem sült el, a mákoskalácsok ellenben szétvetették a sütőkemencét. Egyszer a harasztosi birkás, aki egy pusztát birt olcsó haszonbérben Jancsi úrtól, óriási sajtot hozott tisztelete jeléül, s belsejébe, hogy a meglepetés se hiányozzék, egy pár galambot rejtett. Horhi Miska kilopta a galambokat s helyükbe két szép patkányt alkalmazott. Mikor aztán a birkás átnyújtotta az ajándékot s levette a sajt tetejét, repülő szelíd galambok helyett körmös állatok ugráltak a megrökönyödött vendégsereg közé.

Ez volt az egyik jó cimborája Jancsi úrnak. A másik pedig, a híres Csengő Laci, a legszebb ménes birtokosa az Alföldön, arról a bogaráról volt nevezetes, hogyha más szekerén nem ülhetett, gyalog járt, mert sajnálta szép lovait befogatni. A harmadik, Berki Lőrinc, a leghíresebb vadász és agarász a környéken, úgy tudott hazudni, mintha könyvből olvasta volna. A negyedik, Kalotai Frici, menten ellopta, ami kezeügyébe akadt, legyen az pipa, ezüstkanál vagy zsebóra, s egyáltalában nem jött zavarba, ha a motozás iefülette. Végezetre Jancsi úr kolompos társaságának a hírnevét messze földön öregbítette Kuttyfalvi Bandi, a legpompásabb ivó és verekedő az országban. Valahányszor ivott, mindig elszakolta társait, inni pedig úgy tudott, mint egy nilusi ló, sohasem látta őt senki holtrészegnek.

Ilyen ripők kompániából állott Jancsi úr környezete. Velük együtt fül nem hallott, szem nem látott ostobaságokon törte áliandóan a fejét. Még a legszelídebbek közé tartoztak ezek: a vendégek lovának a farkát tőből levágnak s újdonszerű hintőikat vendégmarasztalás céljából

apróra faragtatni, mint a forgács; a házat felgyujtatni, mikor legjobban mulattak alatta; fényes délben olyan kosztümhen menni végig a sétányon, amilyent csak az úszóiskolában szokás viselni; ortodox zsidókkal szalonnát etetni s más efféle zseniális dolgok. A jó urak ezeket nagyon mulatságos elméncségeknek tartották s kieszelésükre összes szellemi erőfeszítésüket mozgósították. Erre különösen nagyszerű alkalmat nyújtotta János fővétele napja, amikor a Kárpáthi-kastélyba — ez külsejében, belsejében szintén eltért a megszokott mindennapiasságtól — a gazdag nábob névünnepeére összesereglett a vidék nemessége és cigánysága. Színészek ütötték fel ponyvaberkeiket a szín alatt, poéták versenyeztek örült dithirambokkal, hirhedett szónokok mondtak kacskaringós felköszöntöket, tűzijátékok pattogtak, csűrök égtek le, s a lángok közt barna zenészek húzták duhaj kedvre szédítő nótáikat, az urak pedig eszeveszetten ropták a táncot a parasztnemecskékkal. Napokkal azelőtt Jancsi úr kádban áztatta lábait s melléje egykedvűen keserű mandulát rágsált. Ez volt a módszere, hogy erőt, kitartást, ellenállást szerezzen a nappalokba nyúló duhaj éjszakák dárídós küzdelmeire.

Néha aztán eszébe jutott, hogy birtoka is van s egy csomó éhenkórász lebzsel körülötte. Ilyenkor megidézte jószágigazgatóit és számadást parancsolt. A szemlítő visszaéléseket maga simította el ezzel a leintéssel: „Csak bizza kegyelmed azt rám!” Célszerűtlen gazdálkodásban, kényükre hagyott hűtlen tisztviselők kezén, üres léhaságok, hiú fitogtatás s ízetlen mulatságok közt mállott szét a jövedelme. Közügyekre csak ott gondolt, ahol nevét dicsőítették, hol patrónusi szerepet vihetett, de olyan esetekben, mikor az áldozatot csupán a hazafiság és az ügyszeretet kívánta, zárva maradtak markai. Semmit sem túrt, ami idegen, ami külföldi, még borsot sem engedett asztalára, a kávé kitiltotta házából s cukor helyett mézet használt, de ugyanakkor a Tudós Társaságra egy batkát sem adott, mert addig volt boldog az ország, — mondogatta, — míg nyugalma a tudósok meg nem bolygatták, újságra nem fizetett elő, mert félt, hogy a hazugság a vérét megrontja, az állandó magyar színház építésére nem adakozott, mert saját színházával meg volt elégedve, pedig mennyi nemzeti és emberbaráti intézmény jöhetett volna létre azokból a morzsálekókból, amelyeket dús asztaláról a könnyelműség és a nemtörődömség a földre sepet.

Ilyen volt Kárpáthi János, így pazarolta el tehetséges életét 70 esztendő koráig, amikor egy magafajta ötlettel feleségül vette a tizenhat éves Mayer Fannit. Ettől a pillanattól kezdve magába szállt, felhagyott a dorbézolással, sőt annyira megnemesedett, hogy még a közügyek is szívéhez melegedtek.

II.

Mai társadalmi felfogásunk és életszemléletünk a valószerűtlenség érzésével tekint erre a kirívó vonásokkal rajzolt Jókai-regényhősre. Napjaink gyermeke talán nem is hisz benne. Valószínűleg azt gondolja, hogy Jókai képzelete torzította ilyen szertelenné a valóság néhány vonását. Az *Egy magyar nábob* megjelenésével (1854) és diadalával

egykorú magyar olvasóközönség azonban nem érezte iránta a mai ember idegenkedését és értetlenségét. Az a nemzedék még élő példányaait látta ennek a típusnak, legalább is közvetlen szájhagyományból ismerte azt a duhajkodó virtust, mely a század első felének sajátosságai közé tartozott. Akkor még országszerte beszéltek a híres vármegyei ellenállásokról, különösen az afféle legénykedésekről, hogy Újhelyen Lónyai László az elnöki széket kirántotta unokabátyja, Lónyai Gábor, királyi kommisszárius alól, Eperjesen pedig, amikor báró Wenckheim királyi biztos Gyuresányit, a másodalispánt, őrizet alá fogta, Gyürky, az első alispán, hevesen protestált az ellen, hogy őt szabadlábon hagyták, holott ő nem kevésbé hazafi, mint tisztársa, mire őt is elfogták. Ezek a cselekedetek akkortájt a nemzeti öntudat és a hazafias magatartás legtisztéletreméltóbb megnyilvánulásai közé számítottak. Arról is tudott mindenki, hogy a hosszú időn keresztül tétlen honfi szellem felébredése különösen Heves, Nógrád és Szabolcs vármegye területein nem politikai küzdelmekben, hanem inkább nyers tréfákban, cigányzenés éjjeli körmenetekben, végtelen tivornyákban és szilaj magaviseletben jelentkezett. Valóságos legendák keringtek főképpen gróf Keglevich Miklós hevesi „főkolompós” országos csínytevéseiről, amelyek olyan mintapéldákat szolgáltatottak, hogy hatásuk alatt másutt is alakultak hasonszorú tivornyázó „kolompériák” s a hatalom bosszantására akkora zajt ütöttek, hogy Bécs gyanúja a carbonarik fiókjait szimatolta bennük. Természetesen kisült, hogy politikailag ártatlan betyárkodások, nincs semmi rettegnivaló tőlük.¹

Az ötvenes-hatvanas évek nemzedéke Kárpáthi János alakján tehát nem ütközött meg, s legkevésbé tűnt fel neki ferdítésnek az a durván színezett kép, amelyet a mai ember felfogása és társadalmi ízlése nehezen tud zavartalanul szemlélni. Később maga Jókai is érezte, hogy legkedveltebb regényének hőse a valóság látszatával némi enyhítést kíván. Ezért kétszer is nyilatkozott róla. 1890-ben *A tengerszemű hölgy* XV. fejezetében említi, hogy amikor 1853–54-ben mint névtelen szerkesztő a *Déliab* című szépirodalmi és művészeti hetilapot írta, szerkesztette, korrigálta, csomagolta és csirizelte, üres óráiban pihenésként a Magyar Nábobot írta, „aminek a főalakjához — úgy mond — a feleségem elbeszélése után kaptam az eszmét.”² Ezt a rövid utalást három év múlva a szabadelvű párt politikai napilapjában, a *Nemzet* 1893. október 5-i számának tárcacikkében, „A Magyar Nábob megköltése” címen bővebben is kifejtette.³ E szerint *Erdély aranykorá*-nak befejezése után 1853-ban ellátogatott Erdélybe. Feleségével együtt utazott, aki kolozsvári vendégszereplésére törekedett.⁴ Gyorskoessin négy

¹ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*, 1880. I. 19–20. l.

² Nemzeti kiadás. 76 k. 205. l.

³ Ugyanez olvasható a Nemzeti kiadás 4. kötetének 3. lapján.

⁴ Itt Jókait emlékezete cserben hagyta, mert nem együtt utazott feleségével. Jókainé 1853. április 28-án kezdte kolozsvári vendégszereplését, s Jókai csak május 5-én indult el Pestről Erdélybe. Kolozsvárra körülbelül május 10-én érkezett meg. Vö. Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben*, 1925. 11. kkl.

napig tartott az út Szolnoktól Nagyváradig. Az egész világ egy fene-
ketlen sártenger volt. Többet gyalogoltak, mint kocsiztak. Egy egész
nap folyvást vízen keresztül gázoltak, minden út nélkül, torony irányá-
ban. Ekkor mesélte el neki felesége azt a jelenetet, amellyel a „Magyar
Nábob“ kezdődik. Egyik nagyváradi vendégszereplése alkalmával
ugyanis Laborfalvi Róza egyszer éppen ilyen vízlepte sík pusztán össze-
találkozott a szemközt utazó alföldi dynastával, akit az egész Magyaror-
szág „Józsa Gyuri“ néven ismert. „Ez volt az első eszmecsíra, — mondja
Jókai, — amiből én a Magyar Nábob-ot megköltöttem“, s még hozzá-
füzi a következő megjegyzést: „A magyar nábob egy tipikus alakja
volt a magyar közéletnek, mondhatni egy egész korszaknak a kifeje-
zése, akinek bizarr ötleteit, hatalmaskodásait, tréfás kalandjait sokan
ismerték, egész adomakör gyűlt össze körülé. Nekem az az eszmém tá-
madt, hogy én ezt az őseredeti magyar alakot elébb a maga tüskés
kopáncaiban bemutatom, s azután megtisztulva állítom elé jobb tulaj-
donságai nemes székével.“

Az irodalomtörténet Jókai értesítéséből félig-meddig tudomásul
vette, itt-ott futólagosan és bizonytalanul meg is említi, hogy Kárpáthi
János alakját a regényíró „állítólag“ Józsa Gyuriról mintázta. Mivel
Józsa Gyuri emléke meglehetősen elhomályosult s úgyszólván teljesen
kiesett a köztudatból, ez a tartalmatlanul hangzó utalás nem tudott az
irodalmi közvéleményben gyökeret verni. Így a Jókai szabatos meg-
határozása ellenére mai napig is többféle feltevés keresztezi egymást.
Mikszáth Kálmán szerint Jókai a Nábob-ban Kékkő vár urának, annak
a báró Balassa Sándornak a históriáját dolgozta fel, aki hetven eszten-
dős korában elvett egy szegény leányt, Tary Ilona kisasszonyt. Az
örökösök azután pörrel támadták meg a kis Anti bárót, s azon a címen
tették vitássá a vagyont, hogy a hetvenéves aggastyánnak nem lehetett
igazi fia. Sokat beszéltek erről akkoriban, a huszas és harmincas évek-
ben.⁵ Némelyek még arról is tudnak, hogy Török János, a későbbi
országos főlevéltárnok, szállította Jókainak az anyagot.⁶ Egy másik
még kevésbé ellenőrizhető változat szerint a magyar nábob koji Komá-
romy György földbirtokos volt, akinek bebalzsamozott teste pitykés
magyar dolmányban a tetétleni (Hajdú m.) ref. templom mellett levő
papi kertben jeltelen sírban nyugszik.⁷ Az irodalomtörténet nem sokat
adott ezekre a mendemondákra, végére sem járt a különféle pletykák-
nak, hanem arra a megállapításra jutott, hogy Jókai regényének főhőse
inkább irodalmi hatásnak köszöni létét. A regénytörténetekben azt ol-
vassuk, hogy a magyar nábob Fáty András Bélteky Mátyásának szel-
lemi testvére,⁸ Kárpáthi János mint ember is Bélteky Mátyás mása⁹

⁵ Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*, 1907. I. 299—300. 1.

⁶ Dóczy Jenő: *Egy nap Arany János életéből*, 1922. 77. 1.

⁷ Dr. Ványi Ferenc: *Magyar irodalmi lexikon*, 236. 1.

⁸ Zsigmond Ferenc: *Jókai*, 1924. 144. 1.

⁹ Császár Elemér: *A magyar regény története*, 1939. 217. 1.

s a *Bélték* ház hatása Jókai regényére olyan világos, hogy lehetetlen észre nem venni.¹⁰

Mindebből egyrészt az vehető ki, hogy tisztázatlan kérdéssel állunk szemben, de az is nyilvánvaló, hogy Jókai, szokásos módján, a valóság és a képzelet különféle elemeiből gyúrta össze Kárpáthy János feltűnő alakját. Mellőzve a felsorolt véleményeket, származásának csak azokat a vonásait szeretnők megvilágítani, amelyek Józsa Gyuri-örökségre vallanak. Ezért tovább haladunk a Jókaitól megjelölt nyomon s ismertséget keresünk azzal a híres Józsa Gyurival, aki az írónak — saját vallomása szerint is — az első eszmecsirát adta művének megírásához. Az *Egy magyar nábob*, közel kilenc évtizedes múltja ellenére is, olyan értéke regényirodalmunknak, hogy érdemesnek látszik ezt a vonatkozását behatóbban feltárni s háttérének néhány történeti vonását szemléletessé tenni.¹¹

Annak idején híres ember lehetett ez a Józsa Gyuri. Neve még máskor is Jókai tollára akadt. 1869-ben a *Szerelmek bolondjai*-nak elején a magyar klubéletéről elmélkedve, első helyen említi azt a valósággal niebelungi mondanékról övezett legrégibb hazai klubot, amelynek élén Józsa Gyuri állt a társulási eszmével, hogy a zöld és fehér asztalok komolyságából mentül több tréfát csikarjon ki egymás rovására, néha a hatalom bosszújára, minden esetben igen drágán fizetve meg a tréfának az árát. Ugyanabban az évben a *Köszívű ember fiai*-ban egy helyen arra utal Jókai, hogy mihelyt egy adoma elindult s kézzel kézre jutott, egyszersak a Józsa Gyuri történetei közé zavarodott,¹² mintha nélküle el sem lehetett volna képzelni tréfát és anekdotát.

Józsa Gyuri, aki Jókai szerint magyar nábob, alföldi dynasta volt, kortársai közül a maga módján messze kiemelkedett, s olyan föl-tűnést keltett, hogy 1858-ban Vas Gereben az *Egy alispán* című korrajzában szintén regényhősül választotta. Ismeretes, hogy ez a regény azokat a hősi küzdelmeket ábrázolja, amelyek a Nemzeti Színház építése, a vakok intézetének megalapítása s Fáy András takarékpénztárának a létrehozása körül zajlottak. A nemzeti művelődésért dolgozó, éjjel-nappal aggodó, pénzt, időt és munkát áldozó építő nemzedékkel szembenáll az a léha társaság, amely bolondul szórja a pénzt, vad tivornyákban tombolja ki tétlenségét és durva tréfákban keresi igénytelen gyönyörűségét. Feje ennek a mihaszna bandának Józsa Gyuri, benne összponosul a korrajz árnyoldalának minden kedvezőtlen vonása.

¹⁰ Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*, 1939. I. 338. l.

¹¹ Még alkalomszerű is ez: éppen most az 1940. évi könyvnapra a Franklin-Társulat az *Egy magyar nábob*-ot újból a mai olvasóközönség kezébe adta, a Révai cég pedig az *Eppur si muove — És mégis mozog a föld* című másik Jókai-regényt jelentette meg, amelynek Józsa Gyuri-vonatkozásáról a IV. fejezetben lesz szó.

¹² Nemzeti kiadás, 41. k. 6. l., 29. k. 3. l.

Itt afféle nevezetes cselekedeteit sorolja el Vas Gereben, hogy vendégei kocsijának a tengelyét befűrészellette, újdonszerű mentéjükről a sujtásokat lefejtette, dolmányuk ujjába eleven rákot dugatott, nehogy a jó cimborák a boros asztal mellől megszökjenek. Máskor saját házában a vendégágy alá gyujtatott, s halálra kacagta magát, amikor alvó vendégét a láng ugratta ki az ágyból, vagy olyan fekvőhelyet vettetett hosszú útról fáradtan érkező barátjának, amelyben egyetlen vánkos sem volt. Mikor aztán a feje fölött lógó madzagot a vendég csöngetésre megrángatta, az ágy úgy eleresztette lakóját, hogy a másik pillanatban a padlón terült szét. Azt is megtette, hogy vendégét az asztalhoz olyan székre ültette, amelynek mind a négy lába hirtelen szétment. A szerencsétlent úgy kellett a földről feltámoogatni. Némelykor visszacsattant rá a tréfa kíméletlensége. Jó cimborái egyszer kétszáz forintos farkasbundáját tisztára borotváltatták két borbélylegénnyel, nehogy a moly beleessék, máskor pedig, megsejtve vágyakozását a kamarásság után, elhatározták, hogy nevetségessé teszik hiúságát. A szilvási gróf hámorában megöntettek egy óriási kulcsot, s amikor eljött a kamarási jelvény átvételének napja, Józsa Gyuri új hintóban jelent meg s olyan boldog volt, hogy elpirult a szerencsekívánatokra, mint egy tizenhatéves leányka. Annál kegyetlenebb volt kiábrándulása, amikor barátai tizenkét emberrel vonszoltatták be a kulcsot, amely még az aranytól is fénylett segély baja nem is volt, csak az, hogy öt mázsát nyomott. Bolondságának nagyságát csak gazdagsága múlta fölül. Olyan nagy vagyonban uraskodott, hogy azt még ő sem bírta tönkretenni. Egerben, Debrecenben, Kecskeméten, Gyöngyösön és Tiszafüreden a koresmárosok mindig Józsa Gyurinak kerestek tisztet, kocsist, inast, gazdasszonyt, bérest, csösz, gulyást és kanászbojtárt. Aki hozzászegődött, az már annyira éhes és mindenre elszánt volt, hogy akár gazdájába is beleharapott volna. Nála természetesen semmi sem hasonlított más jóra való ember szokásaihoz. Cselédeit nem fizette, hanem megegyezett velük a szabad lopásra, s ezek csakugyan minden jó bűntört s egyéb értékes holmit elhordtak tőle az elszenvedett gorombaságok fejében, a sok éhezés és ingyen szolgálat kárpótlásául.

Ilyennek ismerte és így rajzolta Vas Gereben Józsa Gyurit,¹³ aki — semmi kétség — egy személy Kárpáthi Jánossal. Az *Egy alispán* cselekvényében saját neve alatt nagy teret foglal el és ugyanolyan vezető szerepet visz, mint a magyar nábob Jókai regényében. Nem véletlen a hasonló szerepkörük és célzatuk. Mindkettő a tünedező régi világ s az ébredő új élet ütközőpontjában áll.

A század első fele a nagy válságok időszaka, s mint minden ilyen kor, ez is fölvetette a nemzedékellentét érdes felületű kérdését. Európa-szerte a regények a régi típusú tétlen apák helyébe tette később, lelkes, a közügyekkel is törődő fiatalokat követeltek. A huszas évektől az európai regény igen kedvelte a hagyományos nemesi keretek közt nevelt ifjút az új idők szellemével összeütközésbe bonyolítani s így mutatni meg a nemesség igazi feladatát, az új társadalmi rendbe illeszkedő komoly hivatását. Ennek az iránynak a gyümölcse a *Bélteky-ház* s végső gyökerében ide nyúlik vissza az *Egy magyar nábob* és az *Egy*

¹³ Összes Munkái V. k. (1899) 41., 44—46., 49—58., 65., 135—136., 195., 198., 301—312., 358—360. lapjain.

alispán szelleme is, csakhogy ez utóbbiak nem az átlagos típus erőtlen mását mutogatták, hanem egy kitűnő élő példányt találtak eszméjük valóságának ábrázolására. Akárcsak Jókai, Vas Gereben is Józsa Gyuri hirhedt alakját vette elő, amikor a nemzeti lelket arra kellett nevelni, hogy az ilyen típusnak már nincs semmi keresnivalója a dolgozó Magyarország megújhodott közéletében.

Ezzel még nem záródik Józsa Gyuri irodalmi pályafutása. Beöthy László, az ötvenes évek kedvelt humoristája, egy kéziratot regényt (*Menyasszony*) hagyott hátra, amely jóval halála után az Ország-Világ 1881. évfolyamában jelent meg unokaöccse, Beöthy Zsolt, bevezetésével. Itt megint találkozunk Józsa Gyurival, ismert egyéniségének megfelelő szerep körben.

Többek közt azt műveli, hogy egyszer fölszed kocsijára egy kolduó barátot s egy obsitos bakát. Útközben leitatja őket s fölcseréli ruházatukat. Így a barát a kaszárnyába, az obsitos pedig a kolostorba kerül, s ebből további nevetséges bonyodalmak származnak.

Mikszáth Kálmán a legutolsó regényíró, aki még emlegeti Józsa Gyurit. Három ízben is — legutoljára 1908-ban a *Nosztalgia*-ban¹⁴ — futólagosan utal bolond tréfáira s nevezetes egyéniségének szertelen méreteire. Napjainkig lehúzódik azonban az anekdota-irodalomban viruló emlékezete. Még az ötvenes évek elején a Hölgyfutárban, majd a hatvanas évektől kezdve Az Üstökösben és a Vasárnapi Újságban, később a Ludas Matyi és az Urambátyám évfolyamaiban sorakoznak fel — innen ágaztak szét aztán számbavehetetlen irányban — a Józsa Gyuri országhíres tetteiről szóló apróságok.¹⁵ Ezeknek első lejegyzője s irodalmi formába öntője a Józsa Gyuri pátriájából, Tiszafüredről, származó Bernát Gáspár volt (1810—1873), az a híres Bernát Gazsi, aki eredeti túlzásaival, hóbortos ötleteivel s elmés képtelenségeivel nemzedékeket nevetetett meg. Kortársaitól tudjuk, hogy együtt duhajkodott a magyar nábobbal, Józsa Gyurival, sokat forgott a szilvási gróf, Keglevich Miklós, társaságában, kenyeres pajtása volt a Both Páloknak és Papszász Lajosoknak, országos tréfáik, kalandos dolgaik részese és szemtanúja, a fakószekér-kenderhám dalnoka, s annak az időnek igazi gyermeke, amikor Magyarországon a kocsí oldalár bedülő sár között a patriárkális életnek, a szűz magyar lélek nemességének annyi furesa és eredeti virága termett. Jókait igen szerette. Ő szolgáltatta neki nagyrészt azokat a régi Pestről szóló adatokat, amelyeket az *Eppur si muove* című regényében feldolgozott, s lapidáris hosszukás

¹⁴ 1908. II. 15. l. Továbbá ö. M. 37. k. 4., 182. l.

¹⁵ Hölgyfutár, 355., 454., 537. l. — Az Üstökös, 1859. 13. sz.; 1860. 11. sz.; 1861. 18. sz.; 1862. 7., 9—12. sz.; 1864. 6., 8., 21., 24. sz.; 1865. 20., 30. sz.; 1868. 3., 5. sz.; 1872. 1., 2. sz.; 1876. 52. sz.; 1878. 1026. sz.; 1885. 25. sz.; 1893. 25. sz.; 1897. 50. sz.; 1898. 7., 20. sz.; 1904. 11., 14. sz. — Hétfőjű Sárkány, 1866. 1. sz. — Ludas Matyi, 1867. 37. sz.; 1870. 38. sz.; 1871. 34. sz.; 1873. 14—15. sz. — Urambátyám, 1891. 42. sz.; 1904. 1., 28. sz.

betűivel diósgyőri papiros-szeletekre az ő kedvéért jegyezte le azokat a Józsa Gyuriádákat, amelyek akkor hangos kacajt fakasztottak, idők multával pedig művelődéstörténeti korképekké nemesedtek.¹⁶ Annyira tartósak voltak, hogy néhányat közülök Tóth Béla is beillesztett *A magyar anekdotakincs*-be.¹⁷ Az eredeti forrásokból felkutatható teljes gyűjteményük azonban, — közel félszáz darab, — ha kiadásra kerülne, egy jó kötetet tenne ki.

Az ilyen anekdotás alak útjai kiszámíthatatlanok. Józsa Gyurival szintén megesett, hogy híre még a harmincas években Amerikába is átvándorolt.

Bölöni Farkas Sándor beszéli el az akadémiai nagyjutalommal kitüntetett híres útleírásában,¹⁸ hogy 1832-ben Baltimoreban véletlenül megismerkedett egy King nevezetű ékszerésszel. Beszélgetésük során kitűnt, hogy valaha Király volt a neve, Liszkán, Tokaj környékén született s már régen megtelepedett Amerikában. Jobbára el is feledte a magyar nyelvet, de magasztalva emlegette Magyarországot áldott földjét. Érzett azonban rajta, hogy régi hazájának a képe bizonyos keserű emlékeket ébreszt lelkében. Lassanként kiderült, hogy holmi kedvetlen jelenetei lehettek valami Józsa György nevű magyar úrral. És mihelyt e név említésére került a sor, bosszús érzésre fakadt s rögtön magyarul ömlött ki a haragja:

— Itt nem parancsol Josha Gijuri, itt nem kiáltja: Hajdú, hoz-ki Banka, fekuj-le Királ, huszonöt neki!

És valahányszor e tárgyra fordult a beszéd, bosszankodva ismételte:

— Itt nix Josha Gijuri! Itt Amerika van!

Hódmezei Berei Farkas András, az erdélyi múzsák barátja, a múlt század első harmadának híres vándorpoétája (1770—1832), egy esetben rögtönzésében szintén ilyen kedvezőtlenül örökítette meg Józsa Gyurit:

Józsa Gyuri vagyon immár a latba',
Nem láttam fenébbet ilyen kis állatba'.¹⁹

III.

Adataink szerint a magyar nábob irodalmi szerepe és népszerűsége több mint egy századra tekint vissza. Eredetisége és rendkívülsége annyi anyagot szolgáltatott regény- és anekdotairodalmunknak, hogy nem lehet megütközni, ha Szinnyi irodalmi vonatkozásainál fogva nevét és jellemzését a magyar írók halhatatlanjai közé illesztette,²⁰ noha a világnak nincs tudomása arról, hogy névalírástól kívül a tollat Józsa Gyuri más elmemű céljaira valaha is kezébe vette volna.

¹⁶ Vö. Vasárnapi Újság, 1873. 2., 18—19. sz. Fővárosi Lapok, 1873. 5. sz. Budapesti Szemle, 1893. 73. k. 434. kkl.

¹⁷ *A magyar anekdotakincs*, II. 266—284. l. VI. 325. l.

¹⁸ *Utazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár, 1834. 320—322. l.

¹⁹ Az Űstökös. 1871. 48. sz.

²⁰ M. I. V. 684—685. h.

Ez a páratlan eset még inkább izgatja kíváncsiságunkat, hogy az irodalmi hírnévre vergődött Józsa Gyurit, — a Jókai, Vas Gereben, Beöthy László regényhősét s Bernát Gazsi kedvelt alakját, — a valóságban is megtekintsük s emberi képének vonásait a történeti hűség világításában megközelítsük.

Fiatalkori arcképét, amely insurgensi díszben ábrázolja, a Vasárnapi Újság 1900. évfolyamának 30. számában bárki megtekintheti, miniatűr eredetijét pedig a tiszafüredi városi múzeumban megnézheti. Manuscriptumán a teljes neve: *Várady és F. Füredi Pankotay Józsa György*. Egyéniségéhez azonban a bizalmas Józsa Gyuri név inkább illett. Így emlegette mindenki, így hívta az egész ország. Csak uradalomban becézték néha „kisúr“-nak, de ott is szívesebben címezték „sántán“-nak.²¹ Ez utóbbi mellékeve elárulja, hogy alattvalói messze földön rettegtek tőle.

Már az apja, Pankotay Józsa Gábor, tréfás ember hírében állott. Néhány anekdota az ő nevét is megőrizte.²² Fia, Józsa György, 1793-ban született és Sárospatakon járt iskolába. Ugyanott a jogot is elvégezte. Tanult fő volt, különösen a latin írókat szerette. Klasszikus műveltségét, élcekkel fűszerezve, gyakran ragyogtatta a lakomákon, és jogi tudását hol komolyan, hol tréfásan szívesen érvényesítette a kisebb-nagyobb vidéki parlamentekben. A bibliát és a Corpus Jurist könyv nélkül tudta s kifogyhatatlan elméssége különösen megyei díkezióban sziporkázott. Természetes, hogy több vármegye táblabírói címét viselte, s nem lett volna nehéz talentumával rendjének szürke köréből messze kiemelkednie az országos ügyek terén is, ha indulatait fékezni s végletes hajlamait fegyelmezni tudja. Alig tizenhétéves korában résztvevett az 1809-i országos nemesi fölkelésben, mégpedig mint a hevesmegyei csapatok egyik kapitánya.²³ Később is szerette és megkívánta alárendeltjeitől, hogy „vitéz kapitány úr“-nak titulálják.²⁴

A bőkezű sors olyan dús vagyonba helyezte s az urasághoz olyan képességet adott neki, amelyen ritka embernek jut osztályrészül. Hatalmas öserő és tétlen lágyság, dermesztő zordonság és tomboló jókedv, kegyetlen durvaság és ellágyuló szeretet, nagyúri pazarlás és fősvény zsugoriság, visszataszító léhaság és megható szívemesség, földesúri önkény és emberbaráti melegség ellentéteiből szövődött a magyar nábob emberi jelleme. A regényírók, akik egyoldaluan s csak különö vonásaival ábrázolták, nem említik azokat a nemes tetteit, amelyek ösztönös magyar úri érzületére vallanak.

Emberbaráti érzelmeinek nem egyszer adá fényes jelét. Kastélyába egy hatalmas kenyérsütő műhelyt rendeztetett be s éhínség idején a fővárosból hozott pékekkel szüntelenül sütötte a kenyeret a nyomorult

²¹ Az űstökös, 1864. 6. sz. Vasárnapi Újság, 1900. 30. sz.

²² Az űstökös, 1878. 1026. sz. Tóth Béla: M. A. II. 320. l.

²³ Vasárnapi Újság, 1900. 30. sz. 491. l.

²⁴ Vasárnapi Újság, 1900. 491. l.

éhezők számára.²⁵ Azt is tudjuk, hogy évente 20—24 szegény gyermeket taníttatott és ruházott, s ezeket bohó kedvében egyenruhába öltöztette.

1836-ban a tiszafüredi előljáróságához a felséges consiliumnak kemény parancsolatja érkezett, erős büntetéssel fenyegetve a szülőket, hogy gyermekeiket iskolába járassák s aprólékos dolgokért a tanítástól elfogni ne merészeljék. Nosza erre Józsa Gyuri taksás, béres, cseléd és sok egyéb népsege elhatározta, hogy nemzetes és vitézlő földesuruktól kérnek segítséget gyermekeik fölruházására. A földszintes úrilak nyílt folyosóján járkált a törpe alkátú Józsa Gyuri, körülvágatlan, szegetlen irhás bundájában, földig érő pipaszárral, mellyel sorba szokta bökdösní a vele találkozókat.

— Vitéz kapitány úr, kegyes jóakaró urunk, — szólt a küldöttség szónoka, — segítsen rajtunk kegyelmed, vagyis inkább gyermekeinken. Nyakunkon a tél s a felséges királyi parancsolat szerint iskolába kell őket járatni, de nincs meleg öltözőjük...

— Ej, Hóhárd teremtetted! (ez volt a rendes szavajárása) — pattogott a hatalmas kövér emberke a folyosón — hát ez a baj? Ez a baj? Rátok is fér a tanulás. Fickók vagytok, nem tudjátok jobb kezeteke a baltól megkülönböztetni. Jól van no. Hé Fadgyas, Hájas, Kánya, jertek elő!

A vitéz kapitány úr harsány parancsára előjöttek téli szállásuk rejtekeiből a fizetetlen ispánok s várták a rendeletet.

— Hé, halljátok, össze kell szedni a csávázott és cserzett birka- és lóbőröket, elő kell teremteni a szücsöket, azután a csizmadiamestereket, készítsenek 24 darab ködmönt, 24 pár csizmát és 24 sapkát a szegény gyermekeknek, de minél hamarább. Értettétek? Hóhárt teremtetted, egy-kettő!

Alig telt bele egy hét, a 24 iskolás gyermek fel volt ruházva, valamennyi lóbőr csizmába, bokáig érő, szegetlen birkaködmönbe s báránybőr sapkába öltöztetve. A preceptor úr aztán karácsonykor kivette a 24 ködmönös gyermeket a kastélyhoz s hálaüdvözlétként elkántáltatta velők a karácsonyi himnuszt. A vitéz kapitány úr pedig melegített tallérokat osztogatott a gyermekeknek, de hát ezek már ismerték Gyuri úr szokását, s a ködmön kegyetlen hosszú ujjával szedték el a forró ajándékot.²⁶

Ilyen volt Józsa Gyurinak a népnevelés ügyében tanúsított gráciája. A szegény nép nyomasztó sorsán szíve mindig megindult. Ha tűzvész vagy árvíz pusztított valahol, rögtön fölkereste a szerencsétlenség színhelyét, vigasztaló szavakkal enyhítette a kétségbeesést s náddal, fával és más szükséges holmikkal bőségesen segélyezte a kárvallottakat. A családi iratok adatai szerint az 1831-i nagy kolerajárványkor uradalmi cselédjeinek és más nagyszámú szegényeknek orvosságára 800 pengő forintnál többet fizetett ki. Ezenkívül is a maga körzetében az ő kontójára minden szegény ember ingyen gyógykezelésben és orvosság-ellátásban részesült.²⁷

A regényírók és az anekdoták nagyon elferdítették a magyar nábob jellemképét, amikor csak rakoncátlanságait hegyezték ki s nem vet-

²⁵ Vasárnapi Újság, 1900. 491. l.

²⁶ Vasárnapi Újság, 1900. 491. l.

²⁷ Vasárnapi Újság, 1900. 491. l.

ték észre gyöngéden érző nemes szívét. Az sem igaz, hogy a közügyekkel nem törődött. Józsa Gyuri bőkezűségére mindig lehetett számítani, kivált ha eltalálták az időt, a módot és az alkalmat megnyerésére. Egyik igen nevezetes alkotása volt a tiszafüredi híd megépítése. 1833-ban elhatározta, hogy a nehéz és rendetlen közlekedést a Tiszán át megjavítja. Ezért gróf Károlyi István poroszlói nagybirtokostól 25 évre kibérelte a tiszai révet a hozzátartozó koreszmával és legelővel együtt, majd szerződéssel kötelezte magát, hogy a poroszlói töltést megcsináltatja s egy év alatt állandó hidat építtet a Tiszán. 1834-ben Józsa Gyuri közel 34 ezer pengő forint költséggel föl is húzatta a tiszafüredi tölgyfahidat s ezzel igen jelentősen megkönnyítette a Bécshől, Pestről és Hatvan felől a Hortobágy felé irányuló kereskedelmi forgalmat. Tudjuk, Józsa Gyuri hírneves fahídjának az lett a vége, hogy 1849. július 1-én a magyar kormány a muszka hadsereg elől felégettette, s ezután jó ötven esztendő telt el, amíg helyén elkészült a vasúti és kocsiközlekedésre is szolgáló mai nagy vasúti híd.²⁸

A hídépítésen és töltéscsináláson kívül a magyar nábob a 40-es években igen komolyan és nagy buzgalommal foglalkozott a vasútépítés eszméjével is. Az volt a terve és szándéka, hogy Pestet Jászberényen, Apátin és Tiszafüreden át Debrecennel összekösse. Ennek érdekében sokat utazott, sokat költött, sokat fáradozott. A kormány munkálatai Szolnok és Szeged felé irányultak, de azért élete végéig szívósan és dacosan küzdött a maga egyéni tervének keresztülviteléért.²⁹

Az már tragikuma Józsa Gyurinak, hogy a közjó előmozdítására irányuló vasútépítő fáradozása és tiszai fahídja teljesen kiesett az emlékezetből, ellenben félbemaradt kastélyán az egész ország kacagott s még ma is mulat az anekdotás história. Tiszafüred egyik nevezetessége volt ez az építmény. Közönségesen „Veres kastély“-nak hívták, de a rossz nyelvek inkább „Bagolyvár“ vagy „Jajvár“ néven emlegették. A dolog úgy történt, — legalább is a hagyomány úgy tudja, — hogy a magyar nábob, túl már az ötven éven, házasodni készült s gazdagságához illő palotába akarta feleségét hazavinni. 1844-ben tehát kastélyt kezdett emeltetni. Bécsi és más külföldi mesterek fogtak a nagyarányúnak tervezett munkához. Az épület egy homokdombon készült: 44 méter hosszú, 12 méter széles s 10 méter magas volt, 1 méter vastagságú falakkal egészen téglából. A föld alatti helyiségekben lett volna a konyha, a sütő- és mosóház, az éléskamra, a borpince, a központi fűtőkészülék és a vízvezeték a felsőbb helyiségek ellátására. Mindez akkoriban éppen olyan nagy ritkaság számba ment, mint az, hogy valamennyi szoba részére külön szellőztető készülék volt a falakban tervbe véve. A kastély homlokzata az udvarra nézett a város felé, a hátsó rész pedig 10 emeleti és 10 földszintes ablakkal és erkéllyel a százados dió-, vadgesztenye-, platán- és kőrisfák lombjai felett a holt Tiszára

²⁸ Vasárnapi Újság, 1900. 491. l.

²⁹ Vasárnapi Újság, 1900. 491. l.

tekintett. Az egész a Császlód sziget zöld rétjének, a Tiszamelléki fűz- és nyárfaerdőknek s a távolban kéklő Mátrának a festői háttérében helyezkedett el.³⁰

Egyszer — mi történt, mi nem történt — Józsa Gyuri bosszúsan tért haza menyasszonyától s a mesterembereket szétkergette. A házasság abbamaradt, a kastélyépítés feleútján megállott. A tető alá került falak vakolatot soha nem láttak, azért is nevezték „veres kastély“-nak. Csúspasz termetén később bibircsós ragyafoltokat harapott az idő s boltozatos ajtaján át végtelen üreg nyílt, hasonló egy köfállal kerített homokpusztához.

E sajátságos teremben — amint 1854-ben Bernát Gazsi a Hölgyfutárban leírta³¹ — kevély méltósággal hevert, sétálgatott, diskurált, ásított, verekedett, horkolt, falatozott, szökdelt, úszott, nyargalt és pihent Józsa Gyuri házi menageriája. Bolyhos bundájú birkák, kevély kappanok, bojtorjános sörényű csikók, villogó tulkok, kőnyafülű mangalicák békés egyetértésben társalogtak a vadpalota földszíntjén. Egyik szögletben bíbor ormányú póka szomorkodott s irigykedve bámulta a kedélyesen hápogó pézsmakacsát. A másikon egy pergelt köpenyű iromba kandur patkányvadászatra leselkedett. A gerendázaton denevérek fityegtek, éjente pirosszemű véresék, lomha baglyok és kuvikok hevenyésztek a zörgő, morgó bőrparketten táncestélyeket, amelyekhez az átsivító szélvészek kóta nélkül szilaj polkákat dúdoltak.

Nem hiába, hogy az ötletekben gazdag erejű nép Jajvárnak keresztelte Józsa Gyuri kastélyát. Az ötvenes-hatvanas években még sokáig futó betyároknak szolgált kitűnő búvóhelyül, míg egyik utóda, nemes Kiss György, le nem bontotta s tégláját el nem adta.

Ellenben ma is megvan az az úri lak, amelyben Józsa Gyuri élt,³² kettős ajtajú bejáratával, tíz szobájával s a bejárat előtt nyílt folyosójával, ahol az alacsony termetű magyar nábob sétálgatott, nyáron viseltes pongyolájában, asszonypapucsokban lábacskaín, télen körülvágatlan szegetlen bundájában, földig érő hosszúszerű pipájából terjengetve a füstöt. Gazdag ember létére állandóan kosbor bundát hordott, nem is kikészítve, csak kitűrve s kifordítatlanul, így ha sokszor megázott, azt a különös tulajdonságot vette föl, hogy nevetségesen zörgött.³³ Ha kilépett portáján, egyszerű fekete kalapot tett a fejére s fűző bakancsot húzott meztelen lábára. Fehérneműt sokszor hónapokig nem váltott, hanem koronként nekiment valami pataknak, ott kimosta s kicsavarta ruháját, majd ismét felöltötte s azon vizesen saját testén szárította meg.³⁴ Az ötvenezer holdas magyar nábob igénytelensége határtalan volt. Rendszerint olyan familiáris karszékben pőfékelt, amelyben koronként egy egérmádia tanyázott s belőle pozdorjaszuronok ágas-

³⁰ Vasárnapi Újság, 1895. 17. sz. 270—271. l.

³¹ Hölgyfutár, 1854. 354., 357. l.

³² Mind a kettőnek a képe látható a Vasárnapi Újság 1895. évf. 17. számában.

³³ Az űstökös, 1868. 3. sz.

³⁴ Garam: *Nem úgy van most, mint volt régen*, 1860. 73. l.

kodtak. Egyszer valami nagyúri licitáción egy batárra tett szert. Eleinte hámbárnak használta, később disznóól lett belőle, szükség esetén azonban fogatnak is elővette. Ilyenkor a verébsereget kiostorozták belőle s eléje fogtak három darab olyan hektikás gebét, hogy hátgerincükkel bátran lehetett volna beretválkozni. Mikor aztán beleült Gyuri úr, azt hitte, hogy Sodomába jutott, úgy lesüllyedt alatta a kocsiülés. Ezen aztán vígan hahotázott.³⁵

Ebben a szerény környezetben látta vendégül Józsa Gyuri a heves-megyei urakat s különösen jó cimboráját, Keglevich Miklós grófot, aki minden tréfájában készségesen osztozkodott, s ide csődültek hébe-hóba a környék mulatni szerető nemesei. E ház sok bohó úri tempójának és szertelen kedvteléseinek volt a színhelye. Innen uralkodott a maga birodalmában s innen üzte messze földön híres gazdálkodását.

Gazdálkodásában is, mint mindenben, tündöklött az eredetisége. Ha szeszélyének úgy tetszett, februárban kaszáltatott, aratás idején vettetett, a borszüretet áprilisban kezdette, a lóhere alá kályhából fűtetett, a zöld repee fölé olajszivattyút állított és tízezer holdnyi alföldi termőföldje után júliusban üresen tátongtak gabonavermei.³⁶ E gazdasági iskolának, amely itt-ott tanulékony követőkre talált, Józsa Gyuri nem növendéke, hanem alapítója volt. Vagyonát soha számba nem vette, maga sem tudta mennyi, tisztjeinek is csak úgy találomra szokta átadni. Egyetlen alkalommal lett volna módjában a valóságot megismernie, akkor is sértett önérzetében eltréfálta a dolgot.

Egyszer egy bécsi bank, ahonnan kölcsönt akart venni, egy ágenst küldött Tiszafüredre, hogy Józsa Gyuri minden fekvőségét, szántóját és legelőjét, gulyáit, méneseit és csordáit inventáriumba vegye. Rettentő indulatra gerjedt a nábob, hogy valaki az ő vagyonát számlálgatni merje, de hagyta, hogy az ágens csak törje magát. Amikor aztán negyedfél hónapi keserves és kalandos munka után a bécsi cseh hivatalnok mindent felmériécskelt, valamennyi lábasjóságát inventálta s a birtok kiterjedését circiter megálapította, Józsa Gyuri kijelentette, hogy fölösleges volt a sok gyötrődés, mert a pénzre neki már nincsen szüksége.³⁷

Még egy kiváló tulajdonságát jegyezte föl a krónika: a takarékos-ságot, mégpedig annak azt a válfaját, amelyet fősvénységnek címez a szabatos köznyelv. E téren már nem is iskolát, hanem egyenesen univer-sitást alapított.³⁸ Itt volt ő igazán elemében.

Kedvenc szokása volt úton-útfélen kocsijára szedni a munkátlan eső-cseléket s velök udvarát népesíteni. De magától is jött az éhes színész, a ki-esapott deák s mindenféle sorsverte gézengúz az ország valamennyi vidé-

³⁵ Az Üstökös, 1872. 1. sz.

³⁶ Hölgyfutár, 1854. 354. 1. „Az ilyen ember — írja Bernát Gáspár — mint saját-szerű mammut genialitás megérdemli, hogy a halhatatlanság extra spiritusába tétessék.”

³⁷ Az Üstökös, 1862. 9—12. sz.

³⁸ Hölgyfutár, 1854. 354. 1. Takarékoságáról egy pompás anekdotát beszél el Bernát Gáspár Az Üstökös 1865. 30. számában.

kéről Józsa Gyuri szolgálatába ajánlkozni. A derék nábob könyörületessége senkit el nem kergetett, mindenkit befogadott. Rendszerint azt kérdezte:

— Hát mi akar lenni, barátom?

— Hát tekintetes uram, ispán.

— Mért nem lesz tisztartó, inspektor, director vagy régens? — biztatta Józsa Gyuri. — Ami a címet illeti, barátom, abban én határtalanul bőkezű vagyok.³⁹

Egyszer a pesti Dunaparton sétálgatva, észrevett a lézengő suhancok és a semmittevő léhűtők közt egy derék embert, aki diogenesi megadással és aszkéta önsanyargatással tökmagot falatozott.

— Jó napot, atyafi! — szólította meg Józsa Gyuri.

— Fogadj Isten.

— Úgy látszik, hogy takarékos kosztot tart.

— Spórolok, uram.

— Nohát éppen ilyen kosztosra van nekem szükségem, — derült föl Gyuri úr. — Álljon be hozzám hivatalba. Meglátja, nem bánja meg.

Szót szó követett s megkötötték a szerződést inspektorságra. Aztán telt-múlt az idő, s az inspektor úr már szeretett volna szemébe kacsintani annak a földi áldásnak, amit fött ételnek neveznek. Egyszer nekibátorodott s megkérdezte gazdáját:

— Domine spectabilis, szép dolog a tökmagevés, módjával, hanem én, qua inspector dominialis, hivatalomnak aránylagos élelmezést óhajtanék.

No, éppen csak az kellett, hogy valaki túlzott igényekkel lépjen föl. Ilyenkor Józsa Gyurit elhagyta türelme, s még jó, ha a durva feleletnél megállott.

— Bölcse van mondva, amice inspector, — válaszolta a kis ember neki-vörösödve, mint valami rozszant vasfázék a kohóban, és szörnyet szortyintva pipájából. — Bagatel dolog az egész. Tudja mit? Nagy Hortobágy mellett az útszélen van nekem egy csárdám. Úgy hívják, hogy Medgyes. Sétáljon ki oda. Álljon az út szélére s az arra járó fuvarosok lovainak farkából húzogassa ki a lószórt s azzal fogdossa magát a varjat.⁴⁰

Ilyen volt a Józsa Gyuri eseléd-konvenciója, s ezzel a módszerrel aztán nagyon előkelő udvartartást vitt: iurium director, francia szakács, tisztartó, holland kertész, angol nyelvmester, generális perceptor, udvari poeta, pincemester, komornyik, mérnök s még egy sereg mihaszna zsúfolódott szolgálatában. A többi gratis beamterét az egykorú distichon így sorolja fel:

Kukta, csikós, kondás, révész, faragó, libapásztor.

Pallér, bebillér, számadó, tengeri csösz.

Belső szolga, kocsis, hajdú, kandajka, kerülő,

Kertész, szíjártó, pesztra, lovász, szobalyány.⁴¹

Tehette, hogy egész falura való népség fanyalgott mellette, mert valamennyit ingyen szegődtette s a konvenciót a szabad lopásban határozta meg, de azzal a szigorú fenyegetéssel, hogy jaj a fejének, ha

³⁹ Az Űstökös, 1862. 7. sz.

⁴⁰ Az Űstökös, 1864. 8. sz.

⁴¹ Az Űstökös, 1865. 30. sz.

észreveszi, hogy valami valakinek a kezéhez ragadt. Így aztán környezete oltalmat kereső szilaj betyárokból, a katonafogdosás elől menekvő mindenre elszánt keserves legényekből s ezekhez hasonló más gyanus elemekből került össze, akiket a maga méltóságához illő előkelő címekkel illetett. Igen mulattatta aztán Józsa Gyurit, hogy iurium directora béreskedett, tisztartója juhot őrzött, holland kertésze pulykapásztorkodott, udvari poétája abroncsokat kalapált, angol nyelvmestere teheneket legeltetett s generális perceptora a Belebula csárdában vicekorcsmároskodott.⁴² Így fokozta le francia szakácsát is kukoricacsösszé.

Ez úgy történt, hogy sanyarú vendéglátása miatt barátai elidegenedtek házatól, s ekkor elhatározta, hogy valami jóra való szakácsot szegődtesse. Egyszer Bécsben véletlenül összetalálkozott a francia követ szakácsával.

— Tudja mit, — szólott neki Józsa Gyuri, — hagyja ott a francia követet, adok én magának esztendőn át 6000 forintot s azonfelül szabadlopást.

A szakács ráállt az alkura s gazdájától Józsa Gyurihoz szökött. A francia követ Ferenc császárhoz fordult elégtételért s az uralkodó a kancellárját bízta meg a diplomáciai bonyodalom tapintatos elintézésével. Egyszer tehát a nagy úr befordult Józsa Gyurihoz s ebédre is ott maradt. Köménymagos leves, pörkölt hús s túróscusza került az asztalra.

— Hát ilyen ebédet főz az urambátyám híres szakácsa? — kérde a kancellár csodálkozva.

— Bíz ezt csak a régi gazdasszonyom főzte.

— Hát a szakács?

— Képzelve csak, urambátyám, a gazfickó a mellett, hogy 6.000 forintot fizetek neki, mindig olyan ebédet készít, hogy három óra múlva már megéhezem utána, holott én azt szeretem, hogy amit reggel megeszem, este is megfeküdjek a gyomrom. Ezért, hogy a fizetés kárba ne vesszen, míg az esztendeje letelik, ráparancsoltam, hogy a kukoricaföldemet őrizze.⁴³

Olyan is volt aztán Józsa Gyurinál minden, mint ez a körülötte tolongó szedett-vedett népség, amely naphosszatt éhesen és álmosan tétlenkedett. Tátongó, kietlen udvarán vályogomladékok, fejetlen kályha, szekérküllök, nyúzott termetű batár, összevissza vágott-harapott szalmakazal, lécetlen kukoricagöré, feneketlen fürdőkád, ajtó- s ablakmentes cselédhajlék, repedt mosóteknő, boglya kemenceromok, oszlott kémény, konyhatüzhöz lopott gólyafészek s fogatlan boronák békés egyetértésben ölelkeztek. Itt-ott egy-két beretvahátú hintós gebe nagy szomoruan legelészett, terméketlen nyomdokán pedig az udvari számár csüggetegen hulladékszalma után keresgélt.⁴⁴

Széchenyi mintha Józsa Gyurira gondolt volna, amikor a *Hitel*

⁴² Hölgyfutár, 1854. 454. l.

⁴³ Ez a híres szakács állítólag Soyer volt, kinek neve a krimi hadjáratból is ismeretes. Vö. Garam: *Nem úgy van most, mint volt régen*, 1860. 73. l. — Ezt az anekdotát Keglevich Miklósról, a szilvási grófról, beszéli el Mikszáth Kálmán: *A magyar konyha c. csevegése* ben. Vö. Új Idők. 1926. I. 236. l.

⁴⁴ Hölgyfutár, 1854. 357. l.

bevezetésében azt írja, hogy „nevetséges vagy inkább szomorú dolognak kell-e mondani, ha valaki nagyszámú gulyája s több gabonavermei mellett is koplal vagy szinte éhen hal. Nevetséges vagy szomorú-e, ha egy nagybirtokos, kinek kiterjedt termékeny szántóföldjei, rétei, szőlei stb. vannak, ki nem adózik, s az országnak szinte semmi terhére nem viszi, s kinek sok ingyen dolgozik — ha egy birtokos, annyira elszegényül, hogy végre adósságai miatt semminél kevesebbje marad. Részemről nem tudom, — folytatja Széchenyi, — hogy nevessek-e, bosszankodjam-e, de hogy sokakra nézve a dolog hazánkban nem igen áll különben, bizonytal tudom... Hogy pedig nem találkozik könnyen ország, melyben számosabb nevezetes birtokosok javaikra nézve napról-napra nevetségesebben vagy szomorubban aljasodnának el, mint magyar hazánkban, azon se lehet egy cseppet is kételkedni, ha csak szemeink hasznát venni akarjuk.“

Széchenyi megrendítően kemoly szavainak igazságát az anekdotás történet humorával igazolja az ötvenezer holdas Józsa Gyuri egész gazdálkodási rendszere. Többször előfordult, hogy takarmány hiánya miatt gulyáját el kellett kótyavetyélnie.

Egyszer kétszáz darab szarvasmarhát hajtattott fel a pesti vásárra, de bizony, soványságuk miatt a mészárosok csak fitymálva nézegették. Erre Józsa Gyuri haragra gerjedt s tovább üzte ökreit Bécsbe, s mikor ott is rettentő potom árat kínálgattak neki, előbb Linzbe, majd Drezdáig vitte marháit. Amire a szászok földjére értek a jámbor állatok, karesú természetükön kidülledt az oldalbordájuk. A mészárosok csak mosolyogtak s arra bíztatták Józsa Gyurit, hogy előbb hízlalja meg ökreit, majd azután tárgyalhatnak a megvétélről. No, még csak az kellene, hogy hazavigye, újabb vámot fizessen s hozzá még Keglevichék is nagyokat nevéssenek rajta. Gondolt egyet, összehívta a hajcsárokat s azt mondta nekik:

— Halljátok, majd mikor besötétedik, szökjete el szépen a marhák mellől, hadd menjenek szerteséjjel. Ezeknél a németeknél olyan nagy rend van, hogy szépen összefogdossák az árvaországot, majd három hónapig kurrentálják gazdájukat. Azalatt a marhák a státus költségén jól meghíznak, akkor majd én előállok s jó áron eladom.

Szóról-szóra minden úgy történt, ahogy elképzelte. Három hónap múlva Józsa Gyuri megjelent, igazolta magát s búsás pénzen adta el a kövér göbölöket a drezdai mészárosoknak. Igaz, hogy a tartás és a hivatalos költség a gulya árának nagyobb részét felemészttette, hanem azért mégis Józsa Gyurira valló jó tréfa volt ez abban a világban.⁴⁵

Egyszer meg az történt meg, hogy gróf Keglevich Miklós, mivel szilvási uradalmában kevés széna termett, 50 bivalyát behajtatta Tiszafüredre Józsa Gyuri jószágára telelőbe. A nábobnak azonban terjedelmes birtokához képest kevés épülete volt, úgyhogy saját jármos ökrei is kint teleltek. Még kevésbé volt helyük a vendég állatoknak, így aztán a vékonyszőrű bivalyok Isten szabad ege alatt olyan kellemetlenül érezték magukat, hogy tavaszra valamennyinek a bőre a gerendára került. Mikor aztán a gróf érdeklődött bivalyai után, Józsa Gyuri részvétel hangon csak ennyit mondott:

— Hát bizony, Miki pajtás, nem szerették a klimát s mind megdöglöttek.

⁴⁵ Az Űstökös, 1859. 13. sz.

A gróf nem szólt semmit s a múltó évekkal lassanként teljesen feledésbe ment a dolgot. Egyszer azonban Józsa Gyuri szorult meg s 200 darab sertésére makktól bérelt a szilvási uradalomban. Amikor már jól meghíztak az állatok, a gróf a közeledő restauráció érdekében kihirdette a közeli falvakban:

— Ki akar ingyen sertést ölteni?

Persze, pár nap alatt a 200 hízott disznónak nyoma sem volt. Józsa Gyuri éppen ebédelt, amikor számadója a szilvási uradalomból szemleútfáról azzal a hírrel tért vissza, hogy a gróf elajándékozta a drága nyáját korteseinek. Józsa Gyuri nagyot nézett, még az álla is leesett, de haragját lelkiismerete lefogta s kesernyész hangon csak ennyit mondott:

— Hóhéra teremtetted, a bivaly, a bivaly!⁴⁰

Időnként aztán, mikor a szeszélyes kedélyhangulat felhői ráborultak a tiszafüredi kúriára, udvargyűlés történt Jajvárbán. A vitézlő és nemzeti földesúr arisztokratikus méltósággal nyújtózkodott el az ősi karszékekben, földig érő elmaradhatatlan pipájával, azután felvonultak előtte az udvari emberek s megkezdődött a kihallgatás.

— A dologra urak, drága az idő, — szólt a hatalmas „kisúr“, — ma este még útnak akarok eredni.

— Tehát, ha úgy tetszik, felolvasom a számadási jegyzőkönyvet, — mondta Kálkula Henrik, humillime felállva.

— Halljuk!

— A medgyesi tanyánál történt gyeptörésnél tizenegy darab fiatal tinó kidőlt, egyszóval elpusztult...

— Hogy merte az úr gyönyörű lábasjóságaimat megöldödni? — hördült fel Józsa Gyuri. — Na ezért meglakol!

— Alázatosan bátor vagyok megjegyezni, hogy a kérdéses igavonók nem annyira általam, mint inkább a túrhetetlen éhség miatt vettek búcsút az árnyékvilágtól. Aki nem eszik, meg vagyon írva, hogy az meghal...

— Boráx! Hallja kend, Boráx! — ordított most Gyuri úr, — alé, be a városba! Rögtön ide kell rendelni az esküdt embereket, hogy ezen imperitens számtartó javait, fizetését lezároltassam. Különben hadd vigye az ördög Kalkulát! Feleségét fogom sequestráltatni.

Ez a Boráx Ubul, aki hajdan curialis prokátor volt, Józsa Gyurinál tolmács, nevelő, nyelvmester, rézpénz szortírozó és futár szerepet töltött be. A nábob udvarának legrégibb, sőt szökhethetlen járulékához tartozott. Urának méltó társa. A sületlen árpakenyert ünnepi díjúl tekintette, a eszmát luxusnak tartotta, öltönyét merő takarékoszágból nem foldozta, mert a varró eszköz többbe került volna a varrandó portéka becsáránál; ott hált, ahol az est ráköszöntött, oda feküdt, ahová a körülmény parancsolta. Jól ismerte ura szokását, akinek napi boldogságához tartozott a zsémbeletés annak a kellemetlen feszegetésével, hogy hová lett a kákáról a esomó, s elve volt: rettenteni, magát alattvalói előtt mennél félelmesebb színben mutogatni.

— Ne tátsa kend hiába a száját, István gazda, hanem adja elé a granárium és a vermek mivoltát, — rivallt most Józsa Gyuri egy őszbecsavardott emberre.

— Rövid lesznek, vitéz kapitány uram. Hát bizony az egyik sor veremben a kétszeres úgy megdohosodott, hogy ide érzik a szaga, a másiktól pedig a zab és az árpa ellopátódott.

⁴⁰ Az Üstökös. 1868. 3. sz.

— Tüstént takarodjék kend az udvaromból, vén orgazda! — ordított a nemzeti kapitány úr. — Dejszen azért a számitatlan huszonöt nem marad el, ha utamból visszakerülök!

— Hát mért nem tart az úr olyan granáriumot, amelynek oldala van, és miért arattat szüretkor? — dűnnyögte távoztában az obsitos huszár.

Józsa Gyuri az udvargyűlést — ez gyakran megismétlődött ugyanazokkal az elcsapott emberekkel — rendszerint ezzel rekesztette be:

— Nem akarok több komoly témát hallani. Praetor minima non curat... Ezennel feloszlatom a nagyérdemű sessiót. Fogasson, amice Szélfalvi, mégpedig a legsoványabb gebékbe, majd az úton meghíznak.⁴⁷

György úr erre felgömbörült híres batárjába s elindult a vendéglátó generozitáshoz. Bölcs takarékosága abban is megnyilvánult, hogy nagyra becsülte a magyar nemzet világhírű vendégszeretetét, ezért sokat utazott, főképen atyafiságát tisztelte meg ragaszkodó látogatásával, de nagy genealógus lévén, az idegent is egy-kettőre vérrokonává bűvölte. A nemes klérus körében szintén jól és szívesen érezte magát s ilyenkor vallásos ember színében tündöklött. Vendéglőre örömet nem hagyatkozott, inkább koplalt, s azt mondják, hogy e téren mint cinikus virtuoz nevezetes vala.⁴⁸ Maga is szerette a vendéget, csak hogy a vonzalom kölcsönössé melegedni nem tudott. Ha vendéget foghatott, ropant szívessége a maga módján határt nem ismert.

— Hé legények! — szólt szaporán. — Egyikötök varjut, a másik bíbicet rekviráljon! Te pedig kukta szógám, vágd le a vén rókát, jó lesz bográcsos nyúlnak!⁴⁹

Egy alkalommal tizennégy személyt tisztelt asztalánál s részükre három keszeget, két varjut és másfél csókát szolgáltatott fel.⁵⁰ A megbízható hagyomány szerint az ilyen vendéglátást nem is annyira tréfából, mint inkább fösvénysegből cselekedte.

Takarékossága egyszer azt az ötletet eszelte ki, hogy sert főzet, csak hogy sajnálta az árpát, ezért sok utánjárással olyan serfőzöt keresett, aki vállalkozott arra, hogy neki árpaszalmából csinál sert. Amikor aztán Józsa Gyuri megkóstolta a sárgás-barna gyanus levet, undorodva kiáltott fel:

— Tyűh, Hohárd teremtetete, hisz ez olyan, mint a meleg víz!

— Most igen, mert még meleg, — vigasztalta a serfőző, — de majd másforma lesz, ha kihül.

— Hát akkor milyen lesz?

— Akkor olyan, mint a hideg víz.⁵¹

Nem mindenki mert vele így tréfálkozni, mert ha az indulatok elragadták, magáról megfélelkezve kegyetlen túlzásokra vetemedett. Az

⁴⁷ Hölgyfutár, 1854. 537. l.

⁴⁸ Hölgyfutár, 1854. 454. l.

⁴⁹ Az Űstökös, 1865. 30. sz., 1872. 2. sz.

⁵⁰ Hölgyfutár, 1854. 355. l.

⁵¹ Az Űstökös, 1860. 11. sz.

a tiszafürdi szücsmester, akinél egyszer bundát rendelt, sokkal óvatosabban viselkedett.

— Bunda kell! — állított be hozzá Józsa Gyuri. — De holnap estére készen legyen, mert különben megjáród. Ösmersz, ki vagyok!

A szegény szücs mentegetődzött, hogy a terminus átkozottul rövid.

— Meg kell lenni! A matériát mindjárt küldöm.

Egy félóra mulva egy bojtár hat istentelen nagy kost hajtott be a szücs udvarára.

— Májsztruram, itt van a matéria! Bunda legyen belőle holnap estére!

A szegény szücs annyira megijedt, hogy még aznap megszökött Tiszafüredről s csak három esztendő mulva bátorkodott vissza. amikor gondolta, hogy Józsa Gyuri haragja már lecsillapodott.⁵²

Egyedül csak a Keglevich Miklós gróf tréfáit viselte szótlanul. Ez egyszer Pest utcáin a következő hirdetményt raggatta ki:

— A Fehér Hajó 10 sz. alatt egy híres külföldi atléta birokra hívja föl Pestnek minden erős férfiát. Ki földhöz vágja, jutalma 100 forint.

A 40-es évek híres fogadójában, a Fehérhajó 10. számú szobájában pedig éppen Józsa Gyuri tanyázott. Nosza, vesd el magad Gyuri, úgy eltisztult Pestről, mintha ott sem lett volna.⁵³

Lehetne még kiadósan folytatni Józsa Gyuri viselt dolgait, de e néhány szemelvény is eléggé élesen rávilágíthat egészen magában álló eredeti egyéniségére s valamit érzékeltethet arról az időről is, amelynek Józsa Gyuri tipikus hajtása volt.

Fukarságát, hóbortos gazdálkodását, rendkívüli környezetét, erőszakosságát, jókedvű cimboraságát, tréfáit és kacagtató bolondságait számos változatban őrzi egyetlen hagyatéka, a nevét övező anekdota-kör. Roppant vagyonából neki is jutott emlékjelül a tiszafüredi temetőben egy cseresznyefatörzs fejfa, ezzel a befaragott felirattal:

I t t n y u g s z i k

J ó z s a G y ö r g y ú r

1846.

Jászapátiban érte a hirtelen halál, amikor vasútügyben fáradozott. A 900-as évek elején Wattay Gusztáv pomázi földbirtokos díszes emlékkövet állíttatott nagybátyjának ezzel a felirattal:

*Itt nyugszik néhai tekintetes, nemes és
vitézlett Pankotai Józsa György (Józsa Gyuri).
Élt 54 évet, meghalt 1846-ban. Béke poraira.*

⁵² Az Űstökös, 1868. 3. sz.

⁵³ Az Űstökös, 1861. 18. sz.

⁵⁴ Vasárnapi Újság, 1900. 491. l.

IV.

Bár az irodalom, a tudomány és a művészet halvány sejtelmében sem szerepelt Józsa Gyuri más irányú zajos életének, az irodalomtörténetben is emléket kellett állítanunk nevének, hogy egységes képbe tömörítve szemlélhessük azokat a szétszórt töredékes életadatokat és anekdotás írásokat, amelyekből Jókai az *Egy magyar nábob* főhősét, Kárpáthi Jánost, megfaragta. Éppen ezekből látható, hogy egyáltalában nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a tiszafüredi földesúr szertelen alakja nélkül meg sem született volna irodalmunknak ez a sokat olvasott és ma is nagyrabecsült regénye. Hozzá tartozik a dolog érdekességéhez, hogy Jókai maga nem ismerte Józsa Gyurit s csak hallomásból szerzett tudomást róla, mert a *Nábob* írása idején az irodalom még nem kapta fel ezt a nevet. Megformázásában, úgy látszik, teljesen a felesége elbeszélésére s az itt-ott hallott apróságokra támaszkodott. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Kárpáthi Jánosban Józsa Gyuri egyénisége a valóságnál jóval halványabban és erőtlenebbül verődik vissza. A Bernát Gazsitól később lejegyzett Józsa Gyuri-anekdoták közül is mindössze egyet, az egér-tréfát,⁵⁵ használta fel a Törökszakad-csárdai jelenetben. Jellemző azonban Jókai találékonyságára, hogy néhány sovány adat és hiányos vonás is elég volt neki eszmeindítónak nemzedék-regénysorozatának felépítésére, s abból, amit Józsa Gyuriról hallott, nemcsak Kárpáthi János telt ki, hanem Horhi Miska s még egy pár hasonszórú tréfás betyár életteljes alakja is megszületett.

Később, Az Üstökös szerkesztése idejében, alkalmá nyílt Jókainak, hogy jóval közelebből és sokkal hívebben ismerkedjék meg Józsa Gyurival. Bernát Gazsi — említettük már, hogy Jókait nagyon szerette és szívesen dolgozott neki — a hatvanas években és a hetvenes évek elején szorgalmasan hordozgatta Az Üstökös szerkesztőségébe a pompásabbnál pompásabb Józsa Gyuri-anekdotákat. Több mint egy évtizedig alig volt évfolyam, amelyben a tiszafüredi nábob furcsaságai országszerte meg nem kacagtatták volna az élclap olvasóközönségét.⁵⁶ Ezek az apróságok aztán olyan elevenen éltek Jókaiában, hogy amikor 1872-ben az *Eppur si muove — És mégis mozog a föld* című regényét írta, a század első felének háttéri színezete közben újból eszébe ötlött Józsa Gyuri, s most már jóval gazdagabb forrásanyag alapján megrajzolta róla Csollán Berti híres figuráját. Mert az egészen bizonyos és könnyen igazolható, hogy Csollán Berti és Kárpáthi János ugyanegy töről fakadt s mindkettőben tulajdonképpen a Józsa Gyuri valóságos alakja lüktet elevenen.

Hetedhét országon híres név ez bohó kalandjaival, emberek megtréfálásával, — mondja Jókai Csollán Bertiről.⁵⁷ — Semmi egyéb dolga, mint mindenütt, ahol csak megfordul, valami hallatlan nagy

⁵⁵ Az Üstökös, 1872. 2. sz.

⁵⁶ Vö. a 15. jegyzet adataival.

⁵⁷ Vö. „A furcsa patronus” c. fejezettel, Nemzeti kiadás 43. k. 54. kkl.

csínyt elkövetni, amiről aztán megemlegessék. Tüzes taplót dug útitársainak eszmájába s a robogó kocsit felgyújtatja alattuk, hogy a passzérokok eszeveszetten ugráljanak ki belőle. Vagyona is van a csínytevések árát megfizetni, mérhetetlen sok. Csollán Berti birodalmának, Gödényházának, negyven-ötvenezer holdjában — terjedelmét biztosan nem ismerni, mert felmérve soha nem volt, hiszen egy része víz alatt fekszik, ahová indzsellér nem megy — ki nem ismerne Józsa Gyuri tiszafüredi pusztájára? Van rajta éktelen mennyiségű lábas barom, amiket soha sem vesz senki számba, — így részletezi Jókai; — ha a ménesből, gulyából, nyájból ellopnak a szomszédok egy csomót, a csikós, a gulyás, a juhász, a kondás be sem jelenti azt, hanem visszalopja, úgy ahogy azt Bernát Gazsi Az Üstökösnek éppen az 1872. évfolyamában (2. sz.) Józsa Gyuriról megírta. Mennyi földet szántanak föl, s mit vetnek, mit nem vetnek bele, mit aratnak róla, Isten tudja megmondani: — folytatja Jókai a Berti gazdálkodási rendszerének jellemzését, — az ispán ugyan nem, kinek szabad ellátás az egész fizetése, tudniillik pénz semmi, hanem amit lop, az az övé.

Itt eszünkbe jut Bernát Gazsinak az az anekdotája, amelyben elbeszéli, hogy Józsa Gyuri miképen fogadott tisztartót. A fizetésről tudakozódó emberhez ridegen szólt:

— Hja, barátom, nálam nem szokott fizetés lenni, csak szabad lopás, de úgy, hogy meg ne tudjam, mert akkor agyonlőlek, és — csendesesen hozzátette, — holta után minden cselédemnek tisztességes eltakarítatás.⁵⁸

Csollán Bertiről beszéli el továbbá Jókai, hogy életének egyik nevezetes stádiumában egy rangjához és birtokához illő emeletes kastély építésére határozta el magát, — s itt következik a Józsa Gyuri fureságainak sorozatából már ismert „veres kastély“ bemutatása, úgy ahogy azt a Jókai értesülése és képzelete kicirkalmazta. A debreceni legátusok esete Csollán Bertivel s a nagypénteki ájtatosság, — a regénynek ez a legpompásabb részlete, mely a Gyulai Pál szigorú bírálatában is bocsánatot és elismerést nyert,⁵⁹ — szintén a Bernát Gazsi-féle Józsa Gyuri-anekdotakör egy teljesen hasonló darabján nyugszik.⁶⁰ Az, hogy Csollán Bertinél minden rossz, hogy juhái hullanak és szörnyű szíveséggel három napig szüntelenül birkatokánnyal tömi vendégeit s olyan savanyú nyúlós bort pazarol rájuk, hogy ollóval kellett a szájtól a poharat elvágni, közismert és élethű Józsa Gyuri-vonás, s Csollán Bertinek azt a tréfáját is róla tudjuk, hogy a házába kapott diákoknak pénzt adott s azután kártyán visszanyerte tőlük, így a szegény diáknak megvolt az öröme is, megvolt a nagy munificencia is, és mindez a vendéglátó gazdának mégsem került semmibe.⁶¹

⁵⁸ Az Üstökös, 1862. 7. sz.

⁵⁹ Bírálatok, 1911, 114. l.

⁶⁰ Az Üstökös, 1868. 5. sz.

⁶¹ Hölgyfutár, 1854. 355. l. Garam: *Nem úgy van most, mint volt régen*. 1860.

Csollán Bertinek méltó párja a regényben Bálvándy, Berti tökéletes ellentéte és kiegészítő része. Örökké vidám, derült kedély, valami megcsodálni való keveréke a jó és a rossz nemzeti tulajdonságainknak. Egyesült benne a ragyogó magyar mágnás és a kóbor betyár, a mecénás és a kéjenc, a kalandor és az örökös főúr, a hős és a bohóc. A továbbiakban azután Jókai a szokott pazar színeivel ragyogóan mutatja be⁶² a regénynek ezt az érdekes szereplőjét, aki ahhoz az iskolához tartozott, amelyet Csollán Berti alapított: bármi bolond ötlete támadt, elmondatlan vagy végrehajthatatlan nem hagyta, ha mindjárt a legjobb barátja, szeretője, felesége, ipa, napa, király ő felsége vagy a saját bevert feje szenvedett legyen is miatta. Annak meg kellett történnie. Többek között elbeszéli róla, hogy egyszer a borsodi és hevesi kortések legválogatottabb példányaival felvonult a harmadik vármegyébe demonstrálni a főispán ellen s éjtszaka, amikor minden tisztességes ember álomnak érezte fejét, Decséry főispán lakása előtt olyan éktelen macskazenét adott, amilyent abban a városban sohasem hallottak. Lett aztán perduellis botrány belőle, Bécs királyi biztost rendelt megvizsgálására s „delegatum iudicium“-ot jelölt ki megtorlására.⁶³

Nem Jókai találmánya ez, megtörtént eset, gróf Keglevich Miklós volt ez a botrányhős. Nevét nem írta be a történelembe nagyszerű tetteivel, mégis mindenki ismerte a múlt század első felében (1799—1847.) Élénk részt vett a vármegyei politikai mozgalmakban s különösen mint a hevesmegyei ellenzék vezére vonta magára a figyelmet. Emlékiratokban, újságokban, egykorúak nyilatkozataiban gyakran feltűnik az alakja, mégpedig mindig úgy, mint a századeleji zajos ellenállások főkolomposa. Azok a vonások, amelyekkel Jókai Bálvándyt jellemzi, tökéletesen reáillenek, vagyis a szertelen Bálvándy nem más, mint a szilvási híres gróf, Keglevich Miklós. Tudjuk még azt is róla, hogy igen jó baráti viszonyban állt Józsa Gyurival, rendkívül kedvelték egymást, sok tivornyás időt töltöttek együtt, s a róluk szóló anekdotás tréfákban is mindig közösen szerepelnek. Folyton keresték az alkalmat, hogy melyik tud csípősebb borsot törni a másiknak az orra alá. Bernát Gazsi, közösen kedvelt kenyerspajtásuk, aki sokat forgott társaságukban, igen jóízűen örököztette meg jókedvüket és együttesen kieszelt vagy egymást bosszantó vaskos tréfáikat. Teljesen kettőjükre áll, amit Jókai Bálvándyról és Csollán Bertiről ír, hogy elválhatatlanok voltak, hogy állandóan azon törték fejüket, miképen tréfálják meg egymást mennél kegyetlenebbül, s nem volt az a sordidus tréfa vagy elegáns patvarkodás, amit meg ne engedtek volna egymás ellen.

Néhányat el is beszél Jókai. Csollán Berti egyszer úgy megharagudott a világra s minden jó pajtására, hogy bezárkózott kastélyába, senkinek ki nem nyitotta ajtaját, még ablakát is berakatta téglával. Bálvándy ekkor valami tíz cimborájával elment Bertók urat meglátogatni. Éppen délutáni álmát aludta a nagyúr. Sokáig okoskodtak, hogy is csalják ki

⁶² A „Bálvándy“ c. fejezetben, Nemzeti kiadás, 43. k. 132. kkl.

⁶³ Nemzeti kiadás, 44. k. 294—295. l.

odujából. Észrevettek a kastély fölötti dombon egy malomkövet. Ezt szépen neki irányozták a kastélynak, az pedig gurult-gurult egyre növekvő sebességgel s egyszerre csak olyat ütött a ház oldalán, hogy Berti azt hitte, a föld esett ki a sarkából s hajdonfőtt szaladt ki az udvarra. A társaság erre szép nyájasan eléje ment levett kalappal s csak ennyit mondott:

— Alázatos szolgálója! Csak egy kiesít be akartunk kopogtatni, hogy itthon van-e a gazda?⁶⁴

A tréfa nemsokára visszajárt. Amikor a bolhaszínházban együtt gyönyörködtek a mutatványokban, Berti a jobb hüvelykujjának megfordított körmével halálra roppantotta a legtudósabban viselkedő szörnyeteget s a súlyos következményeket Bálvándyra hárította azzal, hogy ő tébolyodott, az pedig az orvosa, tehát ő felelős, hogy ide elhozta. Bálvándy kénytelen volt a kártérítést megfizetni,⁶⁵ de rövid ideig tartott Berti diadala, mert nemsokára falragaszok jelentek meg Pest utcáin, amelyeken Csollán Berti tudtul adta, hogy 100 forint jutalmat fizet annak, aki őt birkozásban földhöz vágja. Természetesen Bálvándy ragasztatta ki a hirdetést, mégpedig olyan eredménnyel, hogy Bertinek nagy áldozatok árán titokban kellett Pestről menekülnie a sok izmos vállalkozó elől.⁶⁶ Ezt úgy torolta meg Csollán Berti, hogy a legközelebbi alkalommal meghívta délre Bálvándy kolompériáját, valami másfél száz jól evő és még jobban ivó embert s nyolevan lovat. Ezek csak várták-várták az ebédet, de sehogy sem akart az jönni. Végre türelmetlenkedni kezdtek. Ekkor Berti kijelentette, hogy tévedés van a dologban, mert ő délre, nem pedig ebédre hívta meg őket.⁶⁷ Bálvándy most azt találta ki, hogy a főispánnak rendezett éjjeli macskazenén egyes hangok tiszta érthetőséggel közben-közben ezt kiabálták: „Fűjad Csollán! Mondd Csollán! Hova lett a főispán?” Bertinek alaposan meg kellett feszítenie minden erejét, hogy a haragos vizsgálat előtt alibijét igazolni tudja.⁶⁸

Igy kedélyeskedett egymással a két jó barát. Szokatlan, de talán nem teljesen divatjamult szórakozás. Herczeg Ferenc az emlékirataiban élvezetesen meséli el a 90-es években a Kispipában székelő Zimayasztal tréfáit s ezzel az igaz megállapítással végzi elbeszélését: „A mai ember el sem tudja gondolni, művelt és előkelő urak mennyi időt és szellemi erőt fordítottak arra, hogy lóvá tegyék egymást.”⁶⁹ Fölül nem múlt mesterek voltak ebben Keglevich Miklós és Józsa Gyuri. Amiket Jókai Csollán Berti és Bálvándy neve alatt elmond, azokat ők csakugyan el is követték. Nem Jókai eszelte ki, még nem is kellett kiszíneznie, készen találta Bernát Gazsi jóízű előadásában. Ilyen közvetítéssel az életből kerültek a regény lapjaira.

⁶⁴ Nemzeti kiadás, 43. k. 227. l. Vö. ezzel Az Üstökös, 1864. 21. sz.

⁶⁵ Nemzeti kiadás, 43. k. 293—295. l. Vö. Tóth Béla: MA. II. 281. l.

⁶⁶ Nemzeti kiadás, 43. k. 297—303. l. Vö. Az Üstökös, 1861. 18. sz.

⁶⁷ Nemzeti kiadás, 44. k. 292—293. l. Vö. Hölgyfutár, 1854. 355. l.

⁶⁸ Nemzeti kiadás, 44. k. 294—295. l.

⁶⁹ A gótikus ház, 1939. 24—28. l.

Talán nem is lényeges, ha tudjuk, hogy Kárpáthi János és Csollán Bertl ugyanegy személy s mind a kettő azonos a tiszafüredi magyar nábobbal, a múlt század első felében vitézkedett Pankotai Józsa Györggyel, a letünő földesúri rend utolsó nagy képviselőjével. Az sem változtathat eddigi értékítéletünkön, ha kimutatjuk, hogy Bálvándy tulajdonképpen Keglevich Miklós gróf nevét fődí, s Jókainak e két regénycé alaposan kizsákmányolta azt a páratlanul eredeti és ötletes magyar anekdotakört, amelynek tehetséges íródeákja Bernát Gazsi volt. Főltétlenül figyelmeztet azonban két dologra. Nem kell túlságosan hitelt adni annak a közkeletű felfogásnak, hogy Jókai határtalan fantáziájából pattant ki mindaz, amit leírt. Egyre több bizonyítéka kezd összegyűlni annak, hogy képzelete mindig a valóság vagy az irodalmi forrás adataira támaszkodott, s nem a kitalálásban, hanem a továbbszövéseben, a különféle elemek összeszerkesztésében ragyogott igazán a művésze. Azt is számításba kell vennie a további kutatásnak, — erre még rengeteg feladat vár, — hogy Jókai nem pusztán irodalmi forrásokat értékesített regényei megírásában, hanem az élet különleges eseményeit, rendkívüli eseteit, furcsa alakjait is szerette feldolgozni. Kitaláló újságírói érzéke kedvelte azokat az izgalmas és érdekfeszítő regényeket tovább bonyolítani és kiszínezni, melyeket az élet változatossága és a képzeletet is megcsúfoló bonyolultsága vetett eléje. Több regénycé utal ilyen vonatkozásokra. Ezeket sokszor az irodalmi forrásoknál is nehezebb és fáradságosabb feltárni, de mégis szükséges utánuk járni, mert hozzátartoznak Jókai írói és művészi arcképének a teljességéhez.

A magyar nábobot a magyar élet termelte ki, sajátos politikai, gazdasági és művelődési viszonyainknak a vetülete. Akármennyire különös, sőt sok esetben ellenszenves és visszataszító jelenség, mégis eredeti, magyar, egészen a mienk. Mindenütt és minden kornak vannak ilyen furcsa kinövésai, árnyképei, tipikus maradványai, és ezek épúgy hozzátartoznak az idők jellemképéhez, mint a nagy történeti személyek és vezéregyéniségek. Józsa Gyuri ilyen volt. A letűnt magyar élet egy darabja. Az irodalmat megtermékenyítette, nemzedékeket vidámított fel, egy egész sor író képzeletét és tollát ihlette. Ma is a legeredetibb magyar anekdotahős. Meg kellett ismernünk és fel kellett dolgoznunk, bármennyire szokatlanul érezte is magát egy irodalomtörténeti tanulmány keretében.

